

ДРАГУН В.І.

НАРОДНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА ЗАКАРПАТТЯ (ІУП - ПОЧ. ХХ СТ.)

Закарпаття славиться не лише красою природи, а й багатими архітектурними пам'ятниками. В горах переважають дерев'яні пам'ятники, на низині і в передгір'ях - пам'ятники кам'яної архітектури. В дерев'яних житлах, церквах Верховини, скромних за розмірами, але чудових за архітектурною композицією та гармонійністю пропорцій, відображений гарний смак і талановитість закарпатського українського народу. Безіменні умільці, теслярі і різьбярі, тільки в цій галузі будівництва мали можливість проявити свої здібності, що привело до створення цінних пам'яток народної творчості, якими вкриті вся гірська частина краю. Архітектурні пам'ятники Закарпаття відображають суспільний лад, культурний і виробничий рівень сучасних їм поколінь. Вони зберегли будівельні традиції, що беруть свій початок в часів Київської Русі.

В силу історичних умов дерев'яна архітектура Закарпаття не могла, звичайно, уникнути впливу інших культур. Проте чужоземні елементи не знали його народної самобутності, а, навпаки, перетілились у нові, гармонійні, суто національні форми, в яких, перш за все, відчувається кровний зв'язок з Росією та Україною.

Давня народна архітектура Українських Карпат підготувала благодатний ґрунт для свого подальшого розвитку в сучасних умовах. Прадучаючись до джерел своєрідної архітектури цього регіону, ми пізнаємо все неповторність і красу однієї з яскравих сторінок творчого доробку українського народу.

Соціально-економічні умови, географічні і кліматичні особливості Закарпаття мали вирішальний вплив на вдосконалення різноманітних архітектурних форм і прийомів виконання будівельних робіт. Важке економічне становище, яке склалося внаслідок панування фе-

стро-угорських феодалів, примушувало трудову частину населення краю переселятись в гори і там будувати собі житло.

Поселення на Закарпатській Верховині розвивались без будівельних завдань розроблених планів. У більшості випадків переважала довільна забудова без формування центру, вулиць із плановою забудовою. Складний рельєф місцевості значно утруднював вибір ділянки для будівництва житла та господарських приміщень. Переважна більшість хат в селах Закарпаття розміщались та і зараз розміщається вздовж головної вулиці.

В північній частині Рахівського району, тобто на Гуцульщині, майже всі будови розкидані по схилах гір на значній відстані між собою. Така довільна забудова властива для народного будівництва гуцулів і є однією із їх традиційних особливостей.

У північно-західній і північній частині області, в долинях річок Уж, Латориці, Ріка, Тереслі, Тересви, Думанки, Чорної і Білої Тиси поселення розміщені на низинних місцях. Тут виник тип поселення у вигляді довгого ланцюга вільно розміщених садиб, які тягнуться до річки і тягнуться на декілька кілометрів. До них можна віднести села: Розтока, Лета, Верхній і Нижній Студеній, Торунь, Прислія, Колочава, Драгове, Чумальове, Новоселки, Широкий Луг, Тарасівка, Богдан, Кваса, Чорна Тиса і інші. Звичайні, відомі в плані забудови поселення, із однаковою висотою будівель депо оминялись тільки невеликою дерев'яною церквою, яка розташовувалась в центральній частині поселення і обов'язково на височині.

Дерево на Закарпатті із давніх-давен є основним природним будівельним матеріалом, який дає великі можливості для творчої діяльності народних умільців. У давнину неосянні дубові ліси покривали великі простори краю. Особливо багато дубових гаїв було і зараз є в Хустському, Тячівському та інших районах (біля сіл Колодне, Нерасниці, Новоселки, Крайнякове, Стеблівка, Бунтало, Зашкво та інших). На Закарпатті багато дубових лісів, які більше

трьохохилими дахами, що своїми формами нагадують стародавні сільські хатлові будинки. Не тільки за принципами пропорційної побудови, але й в абсолютних розмірах до дрібниць повторюють вони давньоруські храми цього типу з кінця XII ст. у Чернігівському та Галицькому князівствах. Існує думка і про те, що цей тип храмів побудував на території Трансильванії. Цей стиль часто називають "псевдоготичним". Прообразом дерев'яних храмів цього типу могли послужити і деякі готичні костюди сіл з угорським населенням.

Такий вигляд до перебудови у XVII ст. мали найдавніші закарпатські храми у селах Колодному Тячівського району (збудований десь у 1470 році і перебудований у XVI та XVII ст.), у Середньому Водляному Рахівського району (1428 р., перебудова XVI та XVII ст.), Руській Долині Виноградівського району (XV ст., перебудова 1759 р.), Олександрівці Хустського району (XV ст., перебудова 1753 р.). Будували їх і в XVI та XVII ст., наприклад, такий вигляд мали пам'ятки у с.Діброві Тячівського району (1604 р., перебудова XVII ст.), с.Сокяринці (поч. XVII ст., перебудова 1770 р.) та Крайникові (1666-1668 рр., перебудова XVII ст.) Хустського району, у с.Івашковці Іршавського району (1658 р., перебудова XVII ст.) та багато інших.

Розглянуті типи пам'яток були підґрунтям бойківської будівельної школи та разом з нею стали основою, на якій розвивалась лемківська будівельна школа та локальна група пам'яток "хатнього типу" з вежею над бабинцем у межах Верхнього Потося, точніше на території Мармороської хути. Бойківська будівельна школа народного монументального будівництва, мавши спільні риси із загальноукраїнським будівництвом, характерна розкріпленням одно- двох- та триверхих храмів багатозаломністю, тобто багаторазовими переломами конструкції верхів. Кількість таких заломів різноманітна навіть на верхах однієї пам'ятки та у різних комбінації чотирьохохилих та

восьмирикових у плані заломів. У бойківській будівельній школі простежується поступове ускладнення конфігурації та форми верхів від простої зрізаної піраміди до високої ступенчастої вежі, в той же час пропорції між вежею та розмірами будови залишаються незмінними.

Пам'яток бойківської будівельної школи на Закарпатті збереглося значно більше. Серед них храми у селах Верхньому Студеному Міжгірського району (1804 р.), Гушовому (1655 р.), Сухому та Вищі (обидва біля 1700 р.), Ужці (1745 р.) Великоберезнянського району та інші. Значна частина бойківських храмів була у XVII ст. перебудована, тільки шляхом підняття вежі над бабинцем, як у селі Коотрині (1703 р., перебудова 1761 р.), або у присілку Бастрому біля Зваляки (1586 р., перебудова 1759 р.), або в повним закриттям заломів верхів під широкими багатосхилими дахами і вежею над бабинцем, як у селах Буківцві (XVII ст., перебудова 1791 р.), Черногороді (XVII ст., 1794 р.) і Солі (1703 р., XIX ст.) Великоберезнянського району, у с.Лікширах Перечинського району (XVII ст., 1748 р.), у селах Ізми (XVII ст., 1798 р.), Редіти (XVII ст., 1751 р.), Розтока (XVII ст., 1750 р.) Міжгірського району, у с.Денковиці Іршавського району (поч. XVII ст., 1839 р.) та інші.

Довершені в своїй гармонійній пропорційності, багатогранні у плановому та об'ємно-просторовому рішенні народні храми, зведені майстрами бойківської будівельної школи, яка зберегла в основі давньоруські традиції, творчо розвинула та збагатила вигляд цих, у минулому головних виразників художньо-естетичного світогляду народних мас, давно ввійшли в культурно-мистецький фонд, не тільки українського, а й загальноєвропейського, навіть світового, надбання. На бойківщині, - плем відомий радянський мистецтвознавець академік Ігор Гребар, - південноруське дерев'яне будівництво досягло свого найвищого розквіту, і ось тут створено чудові хра-

ми-казки, які можна порівняти хіба тільки з їхніми північними братами - храмами-богатырями російської Півночі" /8, с.47/.

Храми лемківської будівельної школи виникають у середині - другій половині XVIII ст. та отримують свій розвиток з кінця XVIII до кінця XIX ст. Основою їх виникнення були храми різних типів, однак переважно - бойківської будівельної школи. Причиною було намагання уніатського духовенства максимально латинізувати зовнішній вигляд храмів східного обряду, стерти стилістичну відмінність. Основною стилістичною рисою лемківських храмів є ліквідація центричності споруди шляхом переміщення висотної доміанти з центрального зрубу на високу вежу-дзвіницю, втиснуту над бабинцем чи біля нього. В конструктивному рішенні каркасна вежа-дзвіниця могла мати опорні стовпи зовні по боках зрубу бабинця, як от перебудована у 1759 р., у лемківській школі вже згадувана бойківська з своєї основи церква у Сваляві-Бистрому.

Саме у цьому типі лемківська будівельна школа створила свої найдосконаліші пам'ятки, такі як з с.Шелестова Мукачівського району (побудованої в 1777 році), що тепер перенесена в Ужгородський музей народної архітектури та побуту, із с.Медведівці Мукачівського району (1761 р.), що тепер в етнографічному музеї у м.Празі, із с.Плоского Свалявського району (1792 р.), що тепер у республіканському музеї народної архітектури у м.Касіві.

На тому ж підґрунті та одночасно з пам'ятками лемківської будівельної школи оформувались храми Верхнього Потисся на території колишніх історичних адміністративних одиниць - Мараморокської та Угоцької куп, де унія взяла верх тільки у другій половині XVIII ст. і перебудова храмів почалась пізніше. В 1779 році були розіслані три "показові" проекти церков, а будівництво інших типів категорично заборонилось. Перебудова всіх храмів в основному закінчується до 1806 року.

Творчим досягненням місцевих майстрів є такі унікальні пам'ятки, як у с.Данилові (1779 р.) і с.Стеблівці (1797 р.) Хустського району, чи збудована у 1812 р. майстром Дмитром Гасинцем церква у селі Нересниці Тячівського району та багато інших.

Приходимо до висновку, що регіональні різниці, викликані соціально-економічними та політичними умовами, з'являються у народному монументальному будівництві тільки у XVII-XIX ст. Здійснені у цей час і пізніше перебудови, а також ремонти, настільки змінили вигляд храмів, що у мистецтвознавчій літературі, яка базується на зовнішніх описах, закріплює думку про кардинальні регіональні відміни традицій українського народного будівництва. Тільки в результаті детальних досліджень останніх десятиріч встановлена спільність, яка сягає давньоруських традицій, всього народного монументального архітектурного будівництва в регіоні Українських Карпат.

Досвід краях народних майстрів-будівельників надзвичайно цінний. Вони постійно вдосконалюють своє мистецтво із бажанням застосовувати дохідливі їм технічні новинки. Вони прекрасно були обізнані у будівельних властивостях місцевих порід дерева. Великим знанням справи використовували деревину у будівництві. Якість дерева і спосіб його обробки у значній мірі визначали характер конструкції і архітектурно-художнє обличчя споруд.

Кожний теляр, який брав участь у будівництві великої споруди, якою частіше був храм, виконував не тільки завдання старшого майстра-теляра, але здійснював і самостійну роботу, що відводилась йому у визначеній частині будова. Це і обробка віндів зруба, зовнішня обшивка стін драгницем, гонтом і інше. При цьому телярі мали змогу виявити свої творчі фантазії, свої технічні навички, правда тільки в межах загального задуму будівництва.

Про народних умільців-телярів та будівельників Закарпаття нам відомо дуже мало. Відомо, що одна із найбільш типових споруд

на закарпатській Верховині - дерев'яна церква в с.Ужок Велико-березнянського району була побудована в 1745 році народним майстром із села Бізлі (сьогодні Турківський район Львівської області), по дерев'яний храм у с.Чорноголова Великоберезнянського району був побудований Матвієм Хімічем у 1794 р., а ремонт церкви в с.Буковець (1792 р.) цього ж району був проведений Григорієм Макарелачем. Відомо, що Ілько-Німець брав участь у будівництві і ремонті храмів на Закарпатті.

Деякі дерев'яні церкви на Закарпатті часто ставали духовним майном, які при куплі-продажу або дарчому заповіту сільської громади інколи перевозились на значну відстань. Є відомості про те, що дерев'яний храм села Кострино Великоберезнянського району (1761 р.) на поч. XIX ст. був перевезений із села Сянок (Львівська область). Церква в селі Сіль цього ж району також перевезена із польської території. А церква на ПЛИТОВАТОМУ в селі Лазецька Рахівського району (поч. XIX ст.) перевезена на санях зимов із села Яблониці (сьогодні Яремчанський район Івано-Франківської області).

Такі ж перевезення здійснювались і в середині самого краю. Так, церква в селі Канора Воловецького району в 1926 році зимов була перевезена на санях із села Плоське Свалявського району. Крім цього, в літературних джерелах згадується, що дерев'яна церква с.Буковець (XVII ст.) Міжгірського району була подарована селові Нижній Бастраї Хустського району, і простояла там до 80-их років XIX ст., звідки вона була перевезена в село Вучкове Міжгірського району, де і зараз знаходиться. Навіть у самому селі храм, не говорячи уже про хата, переносився із одного місця на інше. Так було в селах Слексадрівка, Стеблівка Хустського району, в селі Колодному Тячівського району та ін.

Архітектурна творчість майстрів Закарпаття, яка протягом віків перебувала під іноземним гнітом, найкраще можна проявити в

дерев'яному храмовому
сторонніх втручань. Тут
сування, проявилась окре
високоцінних пам'яток
Закарпаття, особливо й
нується понад півсотні
здобільного безіменні м
металевих цяхів.

Як ми уже зазначали, окремі
відувати народну самобутність
Вміло подбавши своє со
ла та господарських будівель
випозиченими з інших ре
зразки дерев'яного зод
ря, де явно відображені
го), самобутність не зміню
форма породжує нові і
підтверджує її зв'язок
зокрема Карпат.

Після розпаду Австро-Угорщини
складу новоутвореної Чехословаччини
нових силос. Народ поспішав в масово
у православ'я, проганяючи із с
лжеча церковне майно. Чехословаччина
му порушення священного за
ли уніатам церковне майно - май
кожного уніата, крім м. м. поштів і
За таких обставин церковне майно
церкви. В своєму церковному
ним від уніатських ті

та як жартів
тасюорці
в усю сі
іа не зароб
ого і гір
і так
майотри
оку
ість
самобутн
будівель
регіонів
дтсоства
влас
нік іна
і своко
ок іза
вотро-о-У
Чехословач
в масово
із с
Чехословач
за
майно - май
і
і
траф-арета і

на закарпатській Верховині - дерев'яна церква в с.Ужок Велико-березнянського району була побудована в 1745 році народним майстром із села Віглі (сьогодні Турківський район Львівської області), що дерев'яний храм у с.Чорноголова Великоберезнянського району був побудований Матвієм Хімічем у 1794 р., а ремонт церкви в с.Буковець (1792 р.) цього ж району був проведений Григорієм Макарівцем. Відомо, що Ілько-Німець брав участь у будівництві і ремонті храмів на Закарпатті.

Далі дерев'яні церкви на Закарпатті часто ставали духовним майном, які при куплі-продажу або дарчому заповіту сільської громади інколи перевозилися на значну відстань. В відомості про те, що дерев'яний храм села Кострино Великоберезнянського району (1761 р.) на поч. XIX ст. був перевезений із села Єнож (Львівська область). Церква в селі Сіль цього ж району також перевезена із польської території. А церква на ШИТОВАТОМУ в селі Лавецька Рахівського району (поч. XIX ст.) перевезена на санях зimmer із села Яблонці (сьогодні Яремчанський район Івано-Франківської області).

Такі ж перевезення здійснювались і в середині самого краю. Так, церква в селі Канора Воловецького району в 1826 році зimmer була перевезена на санях із села Плоська Свалявського району. Крім цього, в літературних джерелах згадується, що дерев'яна церква с.Буковець (XVIII ст.) Міжгірського району була подарована салони Нижній Вострий Хустського району, і простояла там до 80-их років XIX ст., звідки вона була перевезена в село Вучкове Міжгірського району, де і зараз знаходиться. Навіть у самому селі храм, не говорячи уже про хата, переносився із одного місця на інше. Так було в селах Олександрівка, Стеблівка Хустського району, в селі Колодному Тячівського району та ін.

Архітектурна творчість майстрів Закарпаття, яка протягом віків перебувала під іншим гнітом, найкраще можна прояснити в

дерев'яному храмовому та житловому будівництві, де було найменше сторонніх втручань. Тут творчі сили, що не знаходили іншого застосування, проявили себе в усій повноті. Це привело до створення високоцінних пам'яток народної архітектури, якими усіяне усе Закарпаття, особливо його гірська частина - Верховина. Тут нараховується понад півсотні таких пам'яток. Їх споруджували прості, здебільшого безіменні майстри-тепларі без застосування пали та металевих цвяхів.

Як ми уже зазначали, окремі чужоземні елементи не могли ліквідувати народну самобутність та національні форми архітектури. Було поєднуючи своє самобутне мистецтво будівництва храмів, житла та господарських будівель з окремими архітектурними деталями, запозиченими з інших регіонів, народні майстри створювали нові зразки дерев'яного зодчества. Навіть у тих пам'ятках архітектури, де явно відображався вплив чужих стилів (бароко і готичного), самобутність не зникла. Творчо перероблені іноземні прийоми і форми породжують нові своєрідні риси національної архітектури, що підтверджує її зв'язок із слов'янськими народами Східної Європи і зокрема Карпат.

Після розпаду Австро-Угорщини на Закарпатті, яке увійшло до складу новоствореної Чехословаччини, православний рух вибухнув з новою силою. Народ почав масово відпадати від унії і переходити у православ'я, проганяючи із сіл уніатських священників і захоплюючи церковне майно. Чехословацькі власті, однак, вбачали в цьому порушення священного за капіталізму права власності і повертали уніатам церковне майно - навіть в тих селах, де не залишилось жодного уніата, крім поля і дна.

За таких обставин православні змушені були будувати нові церкви. В своєму церковному будівництві православні зосім відійшли від уніатських графаретів і перейшли стиль північноросій-

ської храмової дерев'яної архітектури.

Православна церква в Ужгороді (Московська набережна) була споруджена в 1930 році за зразком Коломенського собору в стилі північноросійських багатокупольних храмів. Обидва храми відзначаються відходом від західного церковного будівництва і поверненням до одвічних східнослов'янських форм храмової архітектури.

Дерев'яну храмову архітектуру Закарпаття, незважаючи на велику різноманітність її форм, можна звести до таких чотирьох основних стилів: патроний, тризрубовий, патровий п'ятизрубовий, барочний і готичний (псевдоготичний).

Усі дерев'яні церкви, які б зразки вони не нагадували (особливо своїм зовнішнім оздобленням), мають в основі прямокутний зруб із колод або брусів явлікових порід (на Верховині) і дуба (на низині і в передгір'ях). Рідше як будівельний матеріал застосовується ясень. Будова складається з горизонтально складених брусів, іноді колод. Колоди складаються поздовжньо, звичайно з виступами, і з'єднуються врубом на кожному розі зрубу у вінці. Ряд вінців, складених один на один, утворюють зруб, а з кількох зрубів складається будова. Нижній вінець зрубу (підвалина) кладеться на низький бутовий фундамент укладений без розчину. Інколи зруб ставлять просто на вирівняну землю без фундаменту. Підвалини роблять з товстих колод або брусів. Особливо масивні дубові бруси вінців ми спостерігаємо у дерев'яних храмах сіл Сокириця, Крайніково, Стеблівка (Хустський район), Вересниця, Колодне, Діброва (Тячівський район).

Патровий тризрубовий багатозрубний тип переважає на Ужандіні (в долині ріки Уж і її приток) та у Східній Словаччині, яка прилягає до неї. Тип цей слід вважати найбільш старовинним, дуже оригінальним і суто місцевим, а тому найбільш цінним.

Тризрубовий патровий тип являє собою поєднання трьох зрубів,

розташованих на одній осі: головного - центрального чотверика, вітарного прирубу зі сходу і прямокутного прирубу (обшиця) з заходу. Над окремими низькими зрубами, що звужуються догори східчастими ярусами, поставлені наступні зруби. Кожен зруб завершується окремим перекриттям. Так виникає багатозрубне ступінчасте перекриття храму, що є одним із головних елементів його архітектурної композиції. Середній купол, як правило, буває найвищим. Куполи, що вивернуть патра, - всі покриті гонтом. Всі уступи на храмі обнесні такими самими гонтовими сходами, причому нижній схил для кращого стікання води висунутий у вигляді піддашка підтримується кронштейнами, які утворюються виступами вінців зрубу. Підлога храмів викладена пісковикомовими кам'яними плитами або ж товстими дошками. Дверні прорізи переважно прямокутні. На верхньому брусі наличника дверей частіше вирізана слов'янськими, а інколи й арабськими шрифтами дата спорудження храму. Вікна невеликі, з прямокутними прорізами. Загалом двері і віконні прорізи в дерев'яних храмах не бувають високими.

Яскравими зразками цього типу є церкви в селі Гусному Великоберезнянського району (1796 року перебудована) і Вознесенька у селі Верхньому Студеному Міжгірського району (XVIII ст.), які слід вважати найбільш закінченими і витриманими зразками патрового тризрубового типу церков на Закарпатті. Подібні до них за формою і пропорціями патровий храм у селі Перехресному Воловецького району та в селах Кострино, Ужок і Вишка Великоберезнянського району. Немало дерев'яних тризрубових патрових церков є і в Прикарпатті (наприклад, в селах Клімець і Тухолька Львівської області).

В глибокій давнині бере свій початок і складніший за своєю конструкцією п'ятизрубний хрестоподібний тип патрових церков. В основі цього храмового типу лежить рівнораменний хрест. Рамена хреста являють собою чотири однакові рівнобічні чотверика з дво-

ожило покриття і фронтончиками на фасадах, посередні з'єднується восьмигранним пірамідальним куполом, увінчаним великою мавіркою. Таким чином центральній четверик переходить у другому ярусі у восьмирик.

Питання про час появи дерев'яних шатрових церков з хресто-подібним планом остаточно не вивітлене. Найдавніші зразки цього типу збереглися у північних областях Радянського Союзу в місцях, надто віддалених від Закарпаття. Серед них можна назвати Богородицьку церкву в селі Верхів'ї Тарногського району, Вологодської області (XV ст.), Успенську церкву Кунського монастиря на Кубинському озері, Вологодської області (XVI ст.), Іоанно-Іларіонівську церкву в селі Шурапетському Камського району, що в Карелії (XVI ст.). В закарпатських та північних хрестоподібних дерев'яних храмах ми бачимо спільну композицію, однакові конструктивні і технічні прийоми будівництва.

Тип хрестоподібних церков розповсюджений в Івано-Франківській, Чернівецькій та інших областях України. На Закарпатті хрестоподібних церков порівняно небагато. Їх зустрічаємо тільки в Рахівському районі, у верхів'ях Тисо і її притоки.

Чудовим, витриманим до кінця зразком цього храмового типу є так звана Струківська церква в Яснях (1824 р.). Вона названа ім'ям Івана Струка, вихідця з прикарпатського села Зеленого (нині Івано-Франківська область), що заснував, за легендою, у 1537 році Яскня. За архітектурно-художнім задумом, цілісністю композиції - це неперевершений зразок дерев'яної архітектури. Цінним пам'ятником хрестоподібного типу є і Петропавлівська церква в Лазичині на Рахівщині.

Барочний стиль в закарпатській дерев'яній архітектурі почав поширюватися, очевидно, в XVII столітті під впливом воєнничого католицизму, який посилювався з впровадженням церковної унії. Проте

цей стиль на Закарпатті був значно видозмінений. Він розповсюджений в долині Латориці і у верхів'ях Ріки. Існує два варіанти цього стилю в Карпатах: в одному загальний, простий двосхилий дах покривав вітарну частину, а в другому - над вітарною частиною є окрема, трохи нижча покрівля. Перший варіант зустрічається переважно в долині Латориці, другий - в долині Ріки.

Між барочним і шатровим стилями є цілий ряд змішаних типів: до початкових шатрових конструкцій прибудовані у вигляді завершень барочні куполи і над західним прирубом споруджені дзвіниці. Класичним прикладом поєднання двох стилів є дерев'яна церква, яку було побудовано у 1777 році в передгірському селі Шалестові на Мукачівщині. Центральний і вітарний зруби храму ще повністю зберегли просту шатрово-уступчасту форму перекриття, і тільки дзвіниця, яка виходить над західним зрубом, а також галерея, що підтримує піддашка навколо храму, мають барочне оформлення. Зображення цього храму наводиться в "Історії російського мистецтва" за редакцією І.С.Грабаря /8, с.64/.

У східній частині області переважає готичний (псевдоготичний) стиль. Існує думка, що він був занесений сюди з Румунії, до складу якої цей куточок області входив протягом XVI-XVII ст. Там багато подібних храмів, кам'яних і дерев'яних. Пробразом дерев'яних храмів цього типу могла послужити і деякі готичні костелки на Закарпатті (наприклад, костел в селі Шаланки Виноградівського району, збудований у XV ст.).

Серед готичних дерев'яних храмів, яких на Закарпатті зберегується близько трьох десятків, найбільш гармонійні і витримані за своїм стилем храми знаходяться у Хуторському і частково в Іячівському районі. З них найдавнішим є Михайлівський храм у селі Крайниковому. Храм цей характерний особливою гармонійністю і витонченістю і може вважатися прототипом інших дерев'яних готичних

церков Кустського району. За витриманість стилю з ним можуть зрівнятися церкви в селах Давилове (1724 р.), Стеблівка (1780 р.), Сокирянці (XVII ст.), Олександрівка (XVII-XVIII ст.). Дзвіниці на дерев'яних храмах переважно мають тільки архітектурно-декоративне призначення. А тому біля церкви стоїть дзвіниця, нерідко витримана в тому самому стилі, що й церква.

Архітектура дерев'яного народного житла в гірських та передгірських районах Карпат створювався упродовж багатьох століть шляхом відбору та удосконалення прийомів планування, конструктивного вирішення, форм, що відповідали життєвим умовам і художньому смаку етнічних груп населення, яке проживало в досліджуваному регіоні.

В східній частині Закарпаття, в долині верхньої течії Тиси, проживають гуцули. В архітектурі гуцульських будівель чимало архаїчних елементів. Найхарактернішим і своєрідним у забудові гуцульської садиби XVII-XVIII століття є спорудження гражди - замкнутого двору. Гражда об'єднує в одне ціле житлові приміщення з господарськими будівлями для худоби, дров, різного реманенту тощо. Всі будівлі обнесені високим, глухим парканом. Така садиба справляє враження невеликої рубленої дерев'яної фортеці. Цей пам'ятник дерев'яної народної архітектури за формою, плануванням та оригінальним інтер'єром розкриває життя і побут гуцулів, характер їх господарства. Гражда у гуцулів Закарпаття це часто зустрічалась наприкінці XVII та у XIX ст. У зв'язку із відокремленням холодних прибудов від хати гражда в селах Рахівщини поступово зникає (с. Богдан, Лазарівка, Чорна Тиса, Стеблівка і ін.). На початку XIX ст. в присілках гражда це побутувала. В житлових кімнатах привертала увагу предмети побуту, різьблені дерев'яні вироби, скляниці, які прикрашалися різноманітним орнаментом: писанням, різьбленням, випаленням.

Населення північної частини Міжгірського та Воловецького районів належить до етнічної групи бойків. У селах Рехіта, Гукливе, що лежить біля підніжжя Карпатського вододільного хребта, збереглось чимало оригінальних зразків житлової дерев'яної архітектури XVIII-XIX ст. Зруби (сіни) і високий стрішаний дах - характерна ознака хат українців цього регіону. Житло у XVIII ст. в основному було двокамерним, а в XIX ст. - трикамерним, курним житлом. З часом, внаслідок алаштування димара-коша, дим виводився у сіни і на горіще. Житлова кімната мала просте убрання. Тут лезанка, дві лавиці, масивний дерев'яний стіл, полиці для посуду та дрібні побутові речі, здебільшого дерев'яні.

Значна більшість виробів з дерева свідчить про те, що воно було найбільш доступним і дешевим матеріалом для виготовлення знарядь та речей побуту навіть у 20-30-і роки XX століття. В сінях бойківського житла знаходився столярний верстат та інструменти для обробки дерева. Інтер'єр сіней дає повне уявлення про ремесло господаря. Всі меблі, а також дерев'яні речі, що складають інтер'єр верховинської хати, сіней і комори, мають своє конкретне призначення. Тут старовинний різьблений стіл, ліжка, традиційні тесані лави, мисник, грядка (жердина, перекладина), ложечник, сусіки-скрині, гелетки (малі бочки) та інші речі домашнього вжитку - своєрідні витвори народного мистецтва.

В етнографічному відношенні населення сіл Гусого, Тихого, Ужа, Стужаці, Кострина, Чорноголової, Книгвині, Станного і ін., які пролягають у верхів'ї річки Уж та її приток, належать до групи лемків. На Закарпатті лемки зберегли дуже мало своїх особливостей народної культури. Так, для лемків нашого краю, як і для бойків, характерна однорядна забудова садиби - хата з усіма господарськими прибудовами розміщена під одним чотирьохскляним дахом. Садиба мала такий вигляд: сіни+хата+комора+стодола+хлів (стаїня). У

верхів'ї річки Уж житло і господарські споруди споруджувались з дерева, виводились зрубні стіни і отропильна дерев'яна конструкція даху. У сінях зберігались речі господарського та побутового призначення: бочка для квашеної капусти, жорна, корита, начиння візчарів, трембіта тощо. В хатах, крім ліжка, лежанки, стола, лавки, знаходився також жеретет - кросна (з дерева). В stodolі зберігали сільськогосподарський реманент: віз, сани, дерев'яний плуг, борону тощо. Звертає на себе увагу кадуб для зерна - велика дерев'яна посудина, викладана із суцільного дерева. В обробці дерева лажків прослідкується значний вплив тунулів та бойків Закарпаття.

Боржавську долину, у верхній частині якої розташовані села Довге, Кушница, Лисичеве, Лукове, Приборжавське та ін. характеризує специфічна народна дерев'яна житлова архітектура. Це можна прослідкувати на прикладі селянського дерев'яного житла, що характеризує рівень житлового будівництва і побуту незалежного селянства другої половини XIX століття. Житло трьохкамерне з поздовжньою напіввідкритою галереєю та своєрідним інтер'єром.

Ще в першій половині XIV століття в басейні річки Шопурки, по притоках Таси, поселились румуни. Уже в цей період виникають села Біла Церква, Діброва, Верхнє Водняне, Середнє Водняне, Водина. В них і тепер живуть румуни. Чим характерне народне дерев'яне житло цієї етнічної групи? Хата в плані - трьохкамерна: кімната (світлиця) + сinya (пізніше кухня) + мала кімната. Ведомк фасадної стіни - напіввідкрита галерея. Стіни дубові, дах хати чотирьохсхиллий, високий, з овальними кутами, вкритий дракоч. Стеля румунської хати змонструйована з поперечних сволоків та омережових дошок. Румуни надають великого значення внутрішньому оздобленню дерев'яних конструкцій свого житла. Гладкі колоди, що цілком прилягають одна до одної, та опорні дерев'яні стовпи, які тримають галерею, прикра-

шені різьбою. Всі деталі сталі добре відліфовані. Конструкція хати, її планування, інтер'єр, характер виробів свідчать про близькість матеріальної культури румунського та українського населення Закарпаття. Доказом цього є ідентичне планування житла в селах Бедєля, Терезова, Новосадина, Грушова, Тернова, Вільхівці, Біловарці, Добринська, Ганичі Тячівського району, де проживає українське населення.

Дерев'яну народну архітектуру житла угорців Закарпаття найкраще ілюструє селянське житло в селах Вишкове, Раков, Яблонівка, що на Хустщині. Угорська дерев'яна хата стоїть на високому фундаменті, зруби викладені з дубового тесаного дерева закладною технікою. Дах покритий гонтом. У кожне з житих приміщень та в сinya ведуть окремі двері, прикрашені різьбою - традиційними нестипеластковими розетками, які з давніх-давен символізують сонце. На інтер'єрі спальні та мала кімната відчутний вплив матеріальної культури сусідніх районів Угорщини та місцевого українського і румунського населення.

У всіх районах Закарпаття з давня працею великий загін талановитих майстрів народної творчості - різьбярів, столярів, меблевиків народних майстрів - будівельників. Все це викликає справедливу гордість за мистецький геній наших предків, зобов'язує нас зберігати і поправляти ці прекрасні художні традиції.

Деякі пам'ятки, особливо культової архітектури XVII-XVIII століть, у процесі наступних перебудов могли зазнати суттєвих змін первісного вигляду, але й набути рис відповідно з регіональними архітектурно-будівельними традиціями народного водчства XIX-XX століть. Тут вже при реставрації вирішується питання про оптимальний вигляд, тобто вигляд сформований у процесі історичного розвитку будівлі на основі первісної забудови і наступних традиційних намарувань. Реставрація пам'яток народної дерев'яної архітектури

на принципах цілісної реставрації дозволяє відновлювати історичні споруди, відповідно до їхніх особливостей і завдань охорона, різноманітними методами та архітектурними прийомами.

Невблаганний час, воєнні лихоліття, політична та релігійна іноземна експансія, а чи не найбільше - праслужняцько-догідницька позиція корінних мововладних перевертнів-протосуданців спричинились до того, що пам'яток народної дерев'яної архітектури з часів прадідівської слави давньоруського часу збереглося настільки мало, що при відсутності інформації широким загалом здебільшого немає найменшої уяви про них та їх існування. Тому вважаємо за доцільне більш ефективно пропагувати надбання наших предків в створенні місцевої школи народного дерев'яного житлового та культурного архітектурного будівництва в етнографічних регіонах Карпат.

Література

1. Законодавство про пам'ятки історії та культури. - К., 1970.
2. Історія міст і сіл УРСР. - Закарпатська область. - К., 1969.
3. Ануленко В.І., Анджеєвський Л.С. Правова охорона пам'яток історії та культури в УРСР. - К., 1984.
4. Анківазі М. Світ дивної старовини. - Ужгород, 1969.
5. Бабидорич М. Пам'ятники говорять. - Зб. Пам'ятники Закарпаття. - Ужгород, 1975.
6. Відзіла В. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. - К., 1971.
7. Гьго В. Мистецтво і народ. - К., 1985.
8. Грабар І.С. Історія російського мистецтва. - К., 1969.
9. Закарпаття. Дерев'яні храми. - К., 1968.
10. Закарпатський музей народної архітектури і побуту. Путівник. - Ужгород, 1972.
11. Закарпатський музей народної архітектури в быта. Путеводитель. - Ужгород, 1986.

12. Нариси історії архітектури Української РСР. - К., 1962.
13. Макущенко П., Петрова З. Народная архитектура Закарпатья. - К., 1965.
14. Пам'ятники дерев'яного водчества Закарпатья. - Ленинград, 1970.
15. Пам'ятники архітектури України. - К., 1954.
16. Пам'ятники України, 1986, № 1.
17. Пам'ятники України, 1984, № 2.
18. Сова П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. - Ужгород, 1968.
19. Советское Закарпатья. - Ужгород, 1971.
20. Хариваншрай Батчан. Великое дерево. - М., 1984.
21. Орченко П. Дерев'яна архітектура України. - К., 1970.

НОП І.І.

ЗАКАРПАТСЬКА НЕКОЛА ЖИВОНІСУ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО І КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Етап національного усвідомлення і відродження слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи, в коло яких входили і закарпатські русини-українці припадає на кінець ХІІ - початок ХІІІ століття. В цей же період чітко виявляється нерівномірність соціального і політичного розвитку слов'янських народів монархії Габсбургів, обумовлена як рівнем економічного розвитку регіонів, так і фактором повної або неповної соціальної структури того чи іншого слов'янського етносу, традицій державності.

Закарпатські русини-українці відносяться до слов'янських етносів з неповною соціальною структурою, початковими формами національної самосвідомості, де спільним був фактор широкого "національного єднання" в розумінні приналежності до слов'янства взагалі. Відсутність традиції власної державності веде до того, що закарпатська національна інтелігенція (в своїй абсолютній біль-